

УДК 821.161.2.09Дорошкевич

Анатолій СИТЧЕНКО

м. Миколаїв

АКТУАЛЬНІСТЬ МЕТОДИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ О. К. ДОРОШКЕВИЧА

У статті викладено основні ідеї О. К. Дорошкевича щодо методики навчання літератури, висловлені ним на початку минулого століття та які досі не втратили своєї актуальності. Простежується рух методичної думки в Україні до початку минулого століття, подається коментар щодо ефективності методів навчання, історичних, психологічних та естетичних засад літературної освіти школярів. Розкривається сутність літературно-естетичного аналізу художнього твору, наводяться дидактичні правила організації та проведення уроку літератури.

Ключові слова: методична концепція, дидактичні правила, рушії методичної думки, літературна бесіда, схема літературно-естетичного аналізу, психологічний аналіз, евристичний метод, закони предметної дидактики.

Методика викладання української літератури пройшла довгий і тернистий шлях свого розвитку, невіддільний від історії народу. Кожен етап цього становлення помітний завдяки прикметним рушіям методичної думки в Україні.

Пов'язуючи зародження науки про навчання читачів із києворуським часом, зважаємо на те, що вже тоді освіта мала відповідати викликам життя й інтересам держави та народу. Свідченням цьому є відоме «Повчання Володимира Мономаха дітям», що в Лаврентіївському списку 1096 р. У братських школах визначали порядки навчання, за якого учні повинні «...слухати, розуміти, розповідати і запам'ятовувати все, що буде говорити і диктувати вчитель...» [1, 85]. У «Статуті шкільному» Луцького братства є вимога: «...учитися читати й вивчати напам'ять; привчатися пояснювати прочитане й роздумувати про нього», що, як пише О. Мазуркевич, орієнтує на свідоме читання літератури і вказує на основні прийоми роботи з текстом [3, 37-38]. Діяч Києво-Могилянській духовній колегії Феофан Прокопович вказував на необхідність зв'язку шкільної науки з життям, опікуючись передусім тим, «...какових исперва учителей определить, и каковой учения образ показать оным...», «... чтоб ученики видели берег, к которому плывут, и лучшую бы охоту возимели, и познавали бы повседневную прибыль свою, також и недостатки» [7, 163-164]. Про організацію навчальної роботи з книгою дбав і Г. Сковорода, не визнаючи безладного читання, виступаючи за те, щоб прочитане було «перезоване» й «переварене». Цінні його методичні вказівки щодо того, яких авторів читати, як робити виписки з прочитаного; поради читати «со вкусом», звертаючи увагу на художні засо-

би; читати з користю для виховання учнів; поєднувати пізнавальне й естетичне під час вивчення твору [4, 135-140].

Помітне місце в розвитку методичної справи посів Тарас Шевченко, автор першої української навчальної книги з літератури для дітей – «Букваря южнорусского 1861 року» [8, 49-50]. Загальнопедагогічне й гуманістичне значення мають ідеї Т. Шевченка щодо навчання у школах рідною мовою і вивчення дітьми народної творчості.

Національне виховання головним гаслом української педагогіки вважав О. Дорошкевич [5, 36], який, власне, сам виступає етапним явищем у розвитку української методики навчання літератури. У посібнику «Опытъ методическаго построения урока словесности» [2], адресованому рівно сто років тому викладачам середньої школи, він висунув ряд методичних положень, що мали б скласти фахову концепцію кожного вчителя літератури, причому, як тоді, так і тепер, і в подальшому. Йдеться про виведення вченим своєрідних законів предметної дидактики, встановлення принципових закономірностей її розвитку та реалізації. Засадничим є ствердження методистом єдності змістового й формального аспектів навчання літератури: «...важно не только содержание учебныхъ предметовъ, но и способъ ихъ усвоения» [2, 3]. Віддаючи належне методам, О. Дорошкевич зосереджує увагу на процесі навчання, що є серцевиною педагогічної роботи, тому потребує спеціальної розробки. У перших варіантах тодішніх навчальних програм також наголошувалося на методі викладання української літератури.

Водночас сам по собі метод навчання не вирішує методичних проблем і потребує крити-

чного осмислення та доцільного застосування. О. Дорошкевич зазначає, що догматичний метод, який набув поширення на початку минулого століття, є досить пасивним способом навчання, оскільки «...учитель просто сообщает учащимся въ той или иной формъ необходимый материалъ» [2, 4]. Учителі зі стажем добре пам'ятають, як донедавна писали у своїх конспектах «Пояснення нового матеріалу», маючи на увазі виклад готових знань і коментар до них, що однак вказує на вивчення знань про літературу, а не самого художнього твору.

Саме з огляду на недосконалість пояснювального типу навчання у школі поширюється лекційний метод, до якого вчителі звикли ще в університеті, хоча в його основі, як підкреслює О. Дорошкевич, перебуває «тот же догматическій принцип» [2, 5]. Втім, уже тоді вчений звертає увагу на висловлювання педагогів про те, що навчання і виховання – це передусім підготовка до життя, можливість прищепити випускникам школи здатність і бажання діяти відповідно до набутих духовних цінностей.

Отже, і тоді, й зараз, через століття, на шляху до нової української школи, наголошується на необхідності формування в учнів якостей особистості, необхідних для успішної життєдіяльності, того, що сьогодні дістало назву компетентнісного підходу до навчання.

У пошуках ефективних способів навчання педагоги зупинилися на виборі евристичного методу, який, на думку О. Дорошкевича, полягає в тому, що «учитель путемъ вопросовъ приводитъ ученика къ нахожденію истины, къ выводамъ и заключеніямъ», що природним чином трансформується в метод літературної бесіди [2, 7]. Ідею продукування вивідних знань свого часу активно пропагував і Б. Степанишин.

Сутність евристичної бесіди О. Дорошкевич передає так: учитель не пояснює матеріал, а спрямовує учнів іти певним шляхом пізнання; працюють і говорять більше учні. Перед прочитанням твору їм дається ряд питань, що спонукають осмислити прочитане, служать предметом обговорення і мають привести до певних читацьких суджень. На допомогу вчителям, засвідчує методист, почали з'являтися посібники, в яких подається план уроку та запитання до роботи над текстом – «питальники» для учнів.

Евристичний метод вважається вченим сприятливим у вирішенні багатьох освітніх завдань: вихованні любові до рідної літератури, вміння захищати власну думку; урок літерату-

ри проходить жваво й весело, якщо, звісно, клас звик до планомірної та дружньої роботи, а вчитель – до ролі голови класних зборів, де на порядку денному – обговорення прочитаного твору.

Водночас цей метод не позбавлений і певних недоліків. Цікаві застереження, які робить О. Дорошкевич щодо евристичного методу та з уваги до протестів учителів проти домінування «питально-відповідної» форми навчання. Сама по собі модель навчання за формулою «питання-відповідь» доцільна там, де відбувається зацікавлена і глибока читацька робота над текстом, насправді ж виходить, що багато учнів можуть обмежитися словами типу: «як так це бачу», не обтяжуючи себе наведенням доказів своєї думки, пошуками відповідних авторських орієнтирів у тексті. Клас, – зауважує О. Дорошкевич, – ніби й працює, проте робота ця оманлива, бо немає справжньої читацької самодіяльності. Бесіда може виглядати на уроці досить ефектно, проте залишатися неефективною, бо емоції, що виникатимуть при цьому, не будуть пов'язані з відповідними судженнями. Нерідко учні, яким на уроці все здавалося зрозумілим, під час домашньої роботи виявляються безпорадними в подальшому осягненні прочитаного, і ми це добре знаємо. Та й працюють на уроці переважно окремі учні, лідери, що своїм авторитетом пригнічують думку інших школярів, не таких риторів, внаслідок чого літературна бесіда перетворюється на таку собі розвагу для вибраних, своєрідної учнівської еліти.

Узагальнюючи педагогічний досвід сучасників, О. Дорошкевич надає слушні рекомендації щодо позбавлення евристичної бесіди названих недоліків. Так, він пропонує розподілити вивчення творчості письменника на ряд реферативних завдань, до виконання яких залучається значно ширше коло учнів, запровадити замість усних відповідей на питання письмові, хоча й тут зазначає, що вибудовувати навчальний процес лише на реферативно-письмовій основі неможливо.

Звичайно, немає ідеальних методів навчання, є лише можливість їх доцільного застосування у певній навчальній ситуації. І горе тому педагогу, наголошує О. Дорошкевич, в якого викладання йде по одному раз і назавжди встановленому шаблону, оскільки йдеться про творчий пошук нового. Навіть досконалий план уроку не гарантує успішного його проведення. Може бути методика, проте не буде потрібного

настрою і натхнення, тож не матиме потрібного наслідку й робота в класі. І навпаки, ділиться враженнями методист, можна мати в уяві лише загальний задум, проте дійти на уроці до серця і розуму багатьох дітей.

Виходить, робить висновок О. Дорошкевич, успіх уроку літератури залежить не лише від дидактики, а й від сприйнятливості учнів, їх настрою, особливостей виучуваного матеріалу, словом, взаємоузгодженої триєдності змісту, форми, методів викладання та обопільної суб'єктної можливості й налаштованості вчителя й учнів на їх проведення та засвоєння. Окреслюється загальна сума факторів, які помітно впливають на зміст і якість навчання, забезпечують досягнення дидактичної мети.

Неперехідними є концептуальні ідеї О. Дорошкевича щодо вивчення художнього твору як такого. Передусім варто визначитися, на думку вченого, за яким критерієм працювати над твором: вузько-суб'єктивним – «подобається» чи «не подобається» учням твір, або з об'єктивно-естетичної позиції, з'ясовуючи, яке значення цей твір мав у своїх сучасників. Є. Пасічник пізніше вказав на історико-функціональний та історико-генетичний аспекти реалізації принципу історизму під час вивчення художнього твору, чим вирішив питання на користь об'єктивно-естетичного погляду суб'єкта (учня) на об'єкт – текст твору.

Природно постає питання: як вивчати твір, на які його сторони треба звертати пильнішу увагу? О. Дорошкевич зважає на те, що література – потужний чинник виховання у середній школі, тому твір має збуджувати в учнів розумну думку і добрі почуття, навіювати дітям прагнення до правди і добра, впливаючи на розвиток у них гуманних та естетичних почуттів [2, 14]. Такої ж думки, актуальної й тепер, дотримувалися й інші педагоги. Т. Яценко встановила, що виховання школярів розглядалося тоді «...передусім як процес формування особистості, здатної до активної пізнавальної діяльності та зорієнтованої на певні моральні цінності, реалізація яких досягається необхідними зусиллями волі суб'єкта» [9, 100].

Звідси в нього й інше питання: яким чином цього можна досягти, викладаючи літературу? Як зробити так, щоб літературна бесіда проходила саме про твір, а не з приводу нього? Адже нерідко у класі переважно говориться про історичні події, суспільні явища, етичну поведінку, а твір виступає ілюстрацією до сказаного або

поштовхом до сторонньої таким чином дискусії, як у шкільній практиці вчителя-новатора Є. Ільїна, чий досвід навчання літератури поширювався в кінці минулого століття як уроки людинознавства, а не літературознавства.

Або як реалізувати філософсько-психологічні засади навчання літератури, щоб не заплутатися в лабіринтах свідомого і підсвідомого й не перетворити уроки літератури на софістику чи психоаналіз? Відповідаючи свого часу на це питання, О. Дорошкевич радив обмежити психологічні пошуки, проводячи психологічний аналіз не всієї літератури, а літературних персонажів: знайомити читачів із внутрішнім світом героїв, вивчати їхні емоційні коливання в залежності від умов життя [2, 16].

Звичайно, нині цього замало, бо нас цікавить і психологія митця, і рецептивна естетика, і психологічні засади розвивального навчання тощо, але потреба зважати на психологічні засади навчання української літератури уперше була системно обґрунтована О. Дорошкевичем.

Однак, зазначає методист, є і противники цього підходу до літературного аналізу, які обстоюють у школі естетичний аналіз літературного твору, що має викликати в читачів-учнів ті ж самі почуття, внаслідок яких цей твір народився. Методичні дискусії, таким чином, є виразним відлунням дискусій, які ведуть літературознавці навколо пріоритету історичного, психологічного або формально-естетичного погляду на сутність і значення мистецтва слова. Це питання О. Дорошкевич трактує з позиції того, що література належить до сфери мистецтва, являючи собою самодостатню цінність. Тому, до речі, її треба вивчати у зв'язках з іншими видами мистецтв.

У такому разі, слушно зазначає О. Дорошкевич, постає ключове питання: на чому саме треба фіксувати увагу учнів під час вивчення художнього твору? Відповідаючи на нього, вчений наводить схему-орієнтир літературно-естетичного аналізу твору, запропоновану тоді Фішером:

1. Якими літературними теоріями керувався письменник у роботі над твором?
2. Як він засвоїв їх, що вніс нового в обраний ним поетичний рід?
3. Яке коло життєвих явищ він використав для цього твору?
4. Чим він керувався у цьому виборі?
5. Як він використав обраний ним куточок життя або уяви?

6. Як він побудував цей твір?

7. Мова, стиль, вірш цього твору.

О. Дорошкевич пропонує додати до неї три питання:

1. З'ясувати індивідуальні особливості дійових осіб.
2. Вказати на загальний фон епохи, яка дала матеріал для твору.
3. Дати моральну оцінку вчинкам персонажів [2, 18-19].

Отже, робить висновок методист, літературно-психологічне вивчення художнього твору має проводитися на загальному фоні епохи, тільки без зайвої публіцистичності (щоб не вийти за рамки самого твору). Треба відкинути крайнощі, тоді на уроці літератури знайдеться місце і роль історичним відомостям, психологічним пошукам і естетичному сприйняттю. Хоча О. Дорошкевич тяжіє більше, як він висловився, до «іманентного читання», відсуваючи на задній план історичне вивчення художнього твору, раціональним зерном його методичної концепції є те, що урок літератури має бути передусім твороцентричним, і це є першою й основною умовою людиноцентричного підходу до філософії літературної освіти; в основу ж вивчення твору він «вкладав його формальний аналіз» [5, 39], тобто розгляд його власне художніх якостей.

Запропонований більше століття тому схематичний прийом планування роботи на уроці літератури є прообразом нинішнього технологізованого навчання. Певний порядок опрацювання виучуваного матеріалу, що в основі навчальної технології, не має нічого спільного з шаблоном діяльності, від якого не можна ухилитися. І це чудово розумів О. Дорошкевич, коли вказував на необхідність індивідуалізації запропонованої схеми в залежності від суми конкретних педагогічних умов, насамперед особливостей виучуваного матеріалу. Схема пізнавальної роботи виступає у навчанні вершиною «згорнутих» розумових дій, свідченням їх високої інтеріоризації. Вже сам по собі зміст твору накладає свій відбиток на характер запитань і визначає порядок їх постановки, а методичні прийоми в ситуативному поєднанні зі змістом і формами навчання роблять одну навчальну модель не схожою на іншу. Для цього методистом пропонується вживати такі заходи: 1) художні місця з твору, що яскраво характеризують прийоми творчості письменника, прочитані в класі вчитель; 2) учні складають вдома

плани усних відповідей на питання; 3) під час бесіди в класі треба наводити приклади з тексту; 4) для усних і письмових відповідей учням пропонуються теми, що спонукають глибше збагнути художній образ; 5) корисно складати виписки афоризмів і вдалих виразів, що яскраво характеризують прочитане тощо (с. 27). Відбувається читацьке проникнення в душу літературного героя, творчу лабораторію митця, яскравішими стають естетичні фарби художнього твору, відбувається глибше засвоєння прочитаного.

Як літературні типи при всій інваріантності своїх ознак не створюють враження натовпу літературних героїв певного характеру, так і типи навчальних моделей неспроможні знівелювати процес живого спілкування читачів-учнів з кожним, але оригінальним, твором. У цьому зв'язку фаховий інтерес викликають дидактичні правила, які формулює О. Дорошкевич:

1. Урок літератури будується на *дидактичній основі*.
2. Прийоми викладання кожного вчителя мають певний *особистий коефіцієнт*.
3. Учні повинні попередньо знати мету конкретного уроку (*особливий рефлекс мети*).
4. Вкрай важливо повідомляти (заздалегідь або в момент проведення) учням *загальний план уроку*.
5. Вчитель має забезпечити *взаємодію класної та домашньої роботи* учнів.
6. Має відбуватися *продуктивне навчання*, активне здобуття знань учнями.
7. *Літературна бесіда* має поєднуватися з *лекційним викладом* виучуваного матеріалу та *самостійною роботою* учнів.
8. Учень на уроці літератури має бути *вченим-дослідником* художнього твору (йдеться про генетичний метод, за якого учень до певної міри повторює генезу науки).
9. Важливим інструментом навчання є *літературна задача*, яка спонукає учнів знайти її вирішення.

Наповнена досягненнями сучасної філософської та психолого-педагогічної думки, методична наука не відірвалася від наріжних основ шкільного вивчення художньої літератури, увібравши в себе цінні ідеї видатних попередників. Серед них О. Дорошкевича можна вважати основоположником української методики навчання літератури.

Список використаних джерел

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР / сост. Н. П. Калениченко. – М. : Педагогика, 1988. – 640 с.
2. Дорошкевич А. К. Опыт методического построения урока словесности: пособие для преподавателей средней школы / А. К. Дорошкевич. – Петроградъ-Кіевъ : Книгоиздательство «Сотрудникъ», 1917. – 58 с.
3. Мазуркевич О. Р. Нариси з історії методики викладання української літератури / О. Р. Мазуркевич. – К. : Радянська школа, 1962. – 375 с.
4. Педагогічні ідеї Г. Сковороди. – К. : Вища школа, 1972. – 246 с.
5. Семенов О. Становлення шкільної літературної освіти в Україні (на матеріалі літературних джерел 20–30-х рр. XX ст.): навч. посіб. / О. Семенов, Л. Базиль. – К. ; Глухів : РВВ ГПДУ, 2006. – 220 с.
6. Ситченко А. Л. Методика навчання української літератури в загальноосвітніх закладах: навч. посіб. для студ.-філологів / А. Л. Ситченко. – К. : Ленвіт, 2011. – 291 с.
7. Смирнов В. Феофан Прокопович / В. Смирнов. – М. : Соратник, 1994. – 224 с.
8. Шевченко Т. Буквар Південноруський 1861 року / Тарас Шевченко. – К. : Веселка, 1991. – 63 с.
9. Яценко Т. О. Тенденції розвитку методики навчання української літератури в загальноосвітніх навчальних закладах (друга половина XX – початок XXI століття): монографія / Т. О. Яценко. – К. : Педагогічна думка, 2016. – 360 с.

Anatolii SYTCHENKO

Mykolaiv

THE RELEVANCY OF METHODOLOGICAL IDEAS OF O. K. DOROSHKYVYCH

The article issues the ideas of O. K. Doroshkevych on methods of teaching literature determined by him at the beginning of the last century and which are still up to date. The trace of methodological thought within Ukraine before the twentieth century is being investigated; the commentary concerning the effectiveness of teaching literature to school students on the foundation of historical, psychological and esthetic methods is presented. The essence of literary-esthetic analyses of a literary text is revealed; didactic rules for structuring and conducting the lesson of Literature according to O. Doroshkevych are given.

Key words: methodological ideas, didactic rules, trace of methodological thought, literary discussion, scheme of literary-esthetic analyses, psychological analyses, heuristic approach, rules of subjective didactics.

Анатолій СИТЧЕНКО

г. Николаев

АКТУАЛЬНОСТЬ МЕТОДИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ А. К. ДОРОШКЕВИЧА

В статье изложены основные идеи А. К. Дорошкевича относительно методики обучения литературы, высказанные им в начале прошлого века и которые не потеряли своей актуальности. Прослеживается движение методической мысли в Украине к началу прошлого века, дается комментарий относительно эффективности методов обучения, исторических, психологических и эстетических предпосылок литературного образования школьников. Раскрывается сущность литературно-эстетического анализа художественного произведения, приводятся дидактические правила организации и проведения урока литературы.

Ключевые слова: методическая концепция, дидактические правила, двигатели методической мысли, литературная беседа, схема литературно-эстетического анализа, психологический анализ, эвристический метод, законы предметной дидактики.

Стаття надійшла до редколегії 27.01.2017